

Mətbuatın ana dilinin və ədəbiyyatın qorunmasında rolu

Pərvanə Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.E-mail: mamedlli_ph@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0001-9956-2190

Annotasiya. Uzun onilliklər boyu müxtəlif siyasi-ideoloji, milli-mədəni cərəyanlara, ziyalılara məxsus nəşrlər, eyni zamanda digər kütləvi informasiya vasitələri artıq ana dili, milli mədəniyyət və milli kimlik məsələlərinin yeganə birləşdirici faktor olduğunu dərk edir və milli özünüdərkə aparan yolun milli maarifçilikdən keçdiyini bilir, bu sahəyə diqqəti artırır. Əsrlər boyu İrənin möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə canını belə əsirgəməyən Azərbaycan türkləri bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük siyasi, mədəni əhəmiyyəti vardır. Bu yazıda Cənubi Azərbaycan mətbuatının 200 illik yoluna nəzər salınmış, zəngin tarixi irsin ən önəmli məqamları göstərilmiş və təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, mətbuat, ana dili, ədəbi nümunələr, assimilyasiya

http://dx.doi.org/10.29228/edu.203

Məqaləyə istinad: Məmmədli P. (2020) *Mətbuatın ana dilinin və ədəbiyyatın qorunmasında rolu*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 186-193

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.06.2020; qəbul edilib – 09.06.2020

The role of the press in the protection of mother language and literature

Parvana Mammadli

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan.E-mail: mamedlli_ph@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0001-9956-2190

Abstract. For many decades, publications belonging to various political-ideological, national-cultural movements, intellectuals, as well as other mass media realized that the only unifying factor is the issues of native language, national culture and national identity, and knew that the path to national self-awareness passed through national enlightenment, and they paid more attention to this area. Azerbaijani Turks, who have played a key role in the strengthening and development of Iran for centuries are still fighting tirelessly for their rights. On this way, only a small number of examples of each press published with difficulties has great political and cultural significance. This article views the 200 years history of the South Azerbaijani press, highlights and analyzes the most important aspects of its rich historical heritage.

Keywords: Southern Azerbaijan, the press, mother tongue, literary samples, assimilation

http://dx.doi.org/10.29228/edu.203

To cite this article: Mammadli P. (2020) *The role of the press in the protection of mother language and literature*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue 1, pp. 186-193

Article history: received – 01.06.2020; accepted – 09.06.2020

Giriş / Introduction

Mətbuat hər bir xalqın ictimai-siyasi və ədəbi həyatının güzgüsü sayılır. Cənubi Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə milli azadlıq hərəkatı həmişə paralel olmuşdur. Hər inqilabdan sonra mədəni həyatda da irəliləyiş olub. 1906-1911-ci illər Məşrutə inqilabı, 1920-ci il Xiyabani hərəkatı, 1945-ci il 21 Azər hərəkatı, nəhayət, 1978-1979-cu illər İran inqilabı təkcə XX əsrdə Cənubi Azərbaycan türklərinin aparıcı qüvvə kimi iştirak etdiyi əsas ağırlıq mərkəzini təşkil etdiyi, böyük itkilər verdiyi inqilabi hərəkatlardır.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı idarə edən Abbas Mirzə Avropaya yaxınlaşmaq üçün ölkədə bir çox sahələrdə islahatlar keçirməyə başlayır. Uğurla nəticələnən bu islahatlar tək Azərbaycanda deyil, bütün İranda kitab çapı və litografiyanın tətbiqi, tərcümə işi, Avropaya tələblərinin göndərilməsi (bu hal Şərqdə ilk təşəbbüs idi – P.M.) ilə tarixə daxil oldu. İlk çap dərgahını Təbrizə gətirdən, ilk kitabları çap etdirən də Abbas Mirzə oldu. Azərbaycandan sonra bütün İranda qurulan mətbəələr basmaçılarda, orada işləyənlərsə basmaçı adlanırdı. Bu da onun türklər tərəfindən yaradıldığını əyani göstəricisi idi.

Əsas hissə / Main part

XIX-XX yüzilliklərdə Azərbaycan türkləri tək Cənubi Azərbaycanda deyil, eləcə də İranda elm, maarif, mədəniyyətə irimiqyaslı yeniliklər gətirmiş, bu sahədə aparıcı qüvvə olmuşlar.

Abbas Mirzənin layiqli davamçılarından olan Məhəmmədhasən xan Müqəddəm Etimadül-səltənə dövrünün mütərəqqi şəxsiyyətlərindən idi. İctimai xadim adını qazanmış Məhəmmədhasən xan tarixçi-alim idi. Qacarların rəsmi tarixçisi olmuş, sonralar mətbuat və çap işləri naziri təyin olunmuşdu. O, İranda və Cənubi Azərbaycanda maarifin, o cümlədən elmin, kitab çapı və qəzet nəşrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Layiqli qiymətini almamış, xalq tərəfindən az tanınmış istedadlı, cəfakəş ziyalı Məhəmmədhasən xan haqqında daha ətraflı məlumat vermək yaqin ki, yerinə düşərdi.

Məhəmmədhasən xan bir çox Şərq və Avropa dillərini yaxşı bildiyi üçün uzun illər Nəsrəddin şah Qacarin (1831-1896) şəxsi mütərcimi, tərcümə və nəşriyyat naziri olmuşdur. Məhəmmədhasən xan əvvəl "Sani-əd-daulə" (Dövlət sənətkarı), sonralar "Etimad-ül-səltənə" (Sultanın etimadlı) ləqəblərini daşıyır. Məhəmmədhasən xan Qacarların tarixinə, ictimai elmlərə, həmçinin İrənin, eləcə də Azərbaycanın tarixi və coğrafiyasına aid 30-dan artıq kitabın müəllifidir. Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümə kitablarının sayı 10-u keçir. Bu əsərlərin çoxu İrənin, eləcə də Cənubi Azərbaycanın mədəniyyət tarixindən və coğrafiyasından bəhs edən gözəl mənbələrdir.

Cənubi Azərbaycanı, eləcə də İrənin maarifçilik tarixində Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Baxçaban Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin böyük xidmətləri olub. M.H.Rüşdiyyə İranda ilk üsul-cədid məktəbinin, C.Baxçaban ilk uşaq bağçasının, lal-karlar üçün xüsusi məktəbin yaradıcısı sayılır. 1888-ci ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə tərəfindən Təbriz şəhərində ilk üsul-cədid məktəbinin əsası qoyulur. Bu məktəb İrənin maarifi tarixində ilk yeni üsullu məktəb idi. İrənin maarifinin atası sayılan M.H.Rüşdiyyənin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də müasir bilikləri və ana dilini təbliğ edən bir çox dərsliklər – "Ana dili", "Vətən dili" dərsliklərini yaratması idi. Bunu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, M.H.Rüşdiyyə də ayrı-ayrı vaxtlarda "Məktəb" və "Tehrən" adlı qəzetləri nəşr etdirmişdi.

Öz ölkəsinin demokratik qanunlarla idarə olunub hər sahədə inkişaf etmiş, xarici inhisarçı-lardan azad bir dövlət kimi görmək istəyən mütərəqqi və mübariz şəxslər mərkəzlər, gizli cəmiyyət-lər yaradaraq onun ətrafında birləşirdi. Bu fədakar ziyalılar xalqın ictimai fikrinin formalaşma-sına və inkişafına təsir göstərmək üçün yeni mətbu orqanları təsis edirdilər. "1897-ci ildən başla-yaraq Cənubi Azərbaycan dövrün tanınmış şəxsiyyətləri Hüseyn xan Ədalət "Əlhədi", Sadiq xan Ədbülməmalik "Ədəb", Hüseyn Təbibzadə "Kəmal", Məhəmmədli Tərsibət (H. Tağızadə, M. Şəbüstəri, H. Ədalətli birgə) "Gəncineyi-Fünun" kimi qəzet və jurnalları nəşr edirdilər. Bu mətbu orqanları publisistik dillə ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini açıb göstərər, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdadla qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərirdilər" [6, s.43].

1898-ci ildə Təbrizdə "Ədəb" qəzetini nəşr edən Sadiq xan Fərəhani sonralar, 1905-ci ildə Bakıda Əhməd bəy Ağayevın redaktorluğu ilə nəşr olunan "İrşad" qəzetinin farsdilli əlavəsini çıxarırdı. "İrşad"ın farsca cəmi 13 sayı çıxmış və bu əlavələrdə ədəbi-ictimai fikir tariximiz üçün çox maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür". Məsələn, onun saylarından birində böyük müfəkkir M.F. Axundovun İndiya qədrəldə olunmayan ərəbcə yazılmış "Təlqinname" əsərindən bir hissə çap olunmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, bu əsər həqiqətən mövcud olmuşdur [4, s.45].

Digər Azərbaycan mətbuatı üçün maraqlı bir fakt. "Molla Nəsrəddin" jurnalı çap olunma-mışdan hələ 14 il öncə 1892-ci ildə Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində "Şəbnama" adlı kiçik for-matlı, illüstrasiyalı, yeni ideyalarla zəngin, çox düşündürücü satirik mətbu orqanı mövcud idi. Onun səhifələrində xalqı narahat edən sosial problemlərə toxunulur, mövcud quruluşda çatış-mazlıqları tənqid edən kəskin yazılar hazırlanırdı... Qəzetin redaktoru sonralar yenə də Təbrizdə "Ehtiyac", "İqlab" və Azərbaycan satirik dərğilərinin çıxaran istedadlı publisist təbrizli Əliqulu Sə-fərov idi [4, s.56].

Qəzet redaktorları, yeni tipli üsuli-cədid məktəblərinin baniləri və digər mütərəqqi düşüncəli şəxsiyyətlər hər cür təzyiqlərə məruz qalsalar da, o zamanlar yeni yaranan maarif və mədəniyyət ocaqlarının ətrafında toplanır və gizli fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Vətənə xidmət edən, onun tərəqqisinə çalışan ziyalılar, nəşir və redaktorlar, ölkədə söz və mətbuat azadlığına imkan və şərait olmadığı üçün öz qəzetlərini xaricdə çap edib İranda, Cənubi Azərbaycanda yayırdılar. Ölkədən xaricdə nəşr olunan bu qəzetlər xalqın oyanmasında, kütlələrin dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış edilməsinə mühüm rol oynayırdılar. Bu qəzetlərdə qoyulan əsas məsələlər bunlar idi: mövcud rejimin ifşası, mütləqiyyət rejiminin konstitusiyaya rejimi ilə əvəz olunması, ölkədə yeni islahatların keçirilməsi (xüsusilə maarif sahəsində). Bu qəzetlər dövlət qəzetlərindən fərqli olaraq İranın mövcud vəziyyətini tənqid edir və əfkarı – ümumiyyətlə güclü təsir göstərirdi. Belə mətbu orqanların ən birincisi Tahir Təbrizinin 1875-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi "Əxtar" qəzeti idi. Türkiyədə "Əxtər"lə yanaşı, "Şahsevən" də çap olunurdu. "Şahsevən"ın redaktoru bizə yaxşı tanış olan yazıçı Əbdürrəhim Talibov idi. Bunlardan başqa Misirin Qahirə şəhərində "Hikmət", "Kəmal", Hindistanın Kəlkuttə şəhərində "Həblülmətin" çap olunurdu. Bu qəzetlərdə İranın ictimai həyatında olan bir sıra həqiqətlərin üstü açılıb, ölkədəki yaramazlıqlar haqqında ibrətli tənqidi məqalələr yazıldı-ğına görə hakim dairələrdə qəzəbinə səbəb olur və onların İranda yayılmasına süni maneələr yaradılırdı. "Lakin xalq içərisində mütərəqqi qəzetlərə rəğbətini çoxalması ilə əlaqədar olaraq həmin mətbu orqanları müxtəlif yollarla ölkəyə gətirilib əldən-ələ keçir, oxunurdu. Söz yox ki, mübacir mətbuat İranda Məşrutə inqilabının baş verməsinə zəmin yaradan əsas amillərdən biri olmuşdu" [6, s.67].

O illərdə Təbrizdəki hadisələrin tək seyrçisi deyil, həm də fəal iştirakçısı olan M.Ə.Rəsulzadə "İran məktubları"nda yazırdı ki, Məşrutə dövrü cənubi azərbaycanlıların milli-mədəni hərəkat-dan milli haqlar uğrunda siyasi mübarizəyə bir keçid mərhələsi olub [3, s.49]. O dövrdə İran tarixində ilk dəfə Avropa standartlarına uyğun olan və ölkədə ən çox oxunan və ən nüfuzlu qəzet sa-yılan "İran-nou" gündəlik qəzeti nəşr olunurdu. Qəzetin redaktoru M.Ə.Rəsulzadə idi. M.Ə.Rəsul-zadənin sözləri ilə desək, "İran-nou" İran Demokratik firqəsinin fikirlərini yayırdı, yaradıcı heyətə di-Əzəri türklərdən təşkil olunmuşdu.

Bu dövrdə Azərbaycanda 50-yə yaxın qəzet və jurnal çap olunurdu. Tək Təbrizdə deyil, Ur-miya, Ərdəbil, Həmədanda və başqa şəhərlərdə "Dəbistan", "Əncümən", "Azərbaycan", "Nəleyi-millət", "İstiqlal", "Buqələmun", "Təbriz", "Şəfəq" kimi bir çox qəzetlər nəşrə başladı. Olmaz M.Ə.Sabirin də şəirlərində böyük önəm verdiyi Məşrutə inqilabı dönməndə mətbuat həqiqətən ictimai-siyasi və ədəbi həyatın güzgüsünə çevrilmişdi. "Dövrə xas olan xüsusiyətlərdən biri də yaran-an ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əkrəfəddin Qazvini tərəfindən Rəştədən nəşr olunan "Nəsimi-Şimal" qəzetin-in əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan Etisahmülkün redaktorluğu ilə çıxan "Bahar" qəzetində Yusif xanın şeirləri və rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. "Sure-İsrail" qəzetində bu mətbu orqanın baş yazısı Əli Əkbər Dehxadanın daimi rubrikası olan "Çərənd parəndi" də o dövr üçün yeni olan siyasi felyetonun nümunələri yaranırdı" [6, s.45].

Birinci Cahan savaşından sonra İranda və Cənubi Azərbaycana üsyanlar baş vermişdi. Hələ gənc yaşlarında Məşrutə hərəkatında iştirak edən və onun öndərlərindən biri olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani sonralar Cənubi Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq demokratik partiya, demokra-tik rejim yaratmağa nail oldu. 1917-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda 20-dən artıq ya-xın müxtəlif istiqamətli mətbu orqanları çap olunurdu. Dövrün aparıcı mətbu orqanları "Təcəddüd" qəzeti və "Azadistan" dərgisi idi. Ş.M.Xiyabani redaktoru olduğu "Təcəddüd" qəzetindəki yazılarında Azərbaycan xalqının hüquqlarını göstərər, onun istiqbalıya məsələsinə toxunurdu. Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə yaranmış Xiyabani hərəkatı və mətbu orqanı "Təcəddüd" qəzeti ictimai fikir sahəsində olduğu kimi, ədəbiyyatda da həm forma, həm də məzmununda yenilik yarat-mışdır.

"Demokratik hərəkatın başçısı Ş.M.Xiyabaninin yaxın köməkçisi və həmlikarı olan Tağı Ru-fət "Təcəddüd" və "Azadistan" jurnalında dərc etdirirdi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərər, İranda poeziyanı yeniləşdirmək, həm də onu mətn, forma, üslub və dil cəhətdən yeniləşdirməyə xidmət edirdi" [1, s.123]. Beləlik-lə, İranda yeni şeirin təməli "Təcəddüd" qəzetinin ətrafına toplaşan Tağı Rufət, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsməi kimi Azərbaycan şairləri tərəfindən qoyulurdu.

Hər iki tayda Azərbaycan xalqının düçar olduğu mənaəvi ağrıları əks etdirən "Molla Nəsrəddin" jurnalı bu xalqın milli birliyinin təşəkkülündə böyük rol oynamışdır.

Bildiyimiz kimi, Təbrizdə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 8 sayı çıxmışdı. 1921-ci ilin fevral ayında nəşrə başlayan jurnalın həmin ayda iki, mart ayında üç, aprel ayında iki, may ayında isə bir sayı işiq üzə görmüşdü.

"Təbriz mütərəqqi və qabaqcıl ziyalıları "Molla Nəsrəddin" jurnalı redaksiyası ətrafında sıx toplaşmışdılar. Bunlar C.Məmmədquluzadə ilə tez-tez görüşür, ondan məsləhətlər alırdılar. Onlar var qüvvələri ilə jurnalın nəşrinə kömək edirdilər" [2, s.67]. Əbulfutuh Ələvi, İsgəndər xan Qaffari, Mözük Şəbüstəri, Hacı Əli Şəbüstəri, Möhsün xan Sərtibi, Əsgər Azərövnd və başqaları əldə etdikləri məlumatları, məqalə, felyeton və şeirləri "Molla Nəsrəddin" redaksiyasına çatdırır, jurnalla xalq arasında sıx əlaqə yaradırdılar.

1941-ci ildə Sovet ordusu tərkibində Cənubi Azərbaycana gəlmiş yaradıcı ziyalılar "Vətən yolunda" qəzetini təsis etmişdilər. Qəzetin ilk sayı 1941-ci ilin oktyabr ayının 11-də çapdan çıxdı. Qəzet Azərbaycan dilində gününün qəzetidir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Vətən yolunda" qəzeti 1920-ci ildə Xiyabani hərəkatı yatırıldıqdan sonra Azərbaycan dilində çıxan ilk qəzet idi [7, s.38]. (İki dildə çıxan qəzetlər mövcud olsa da, Azərbaycan dilində materiallara çox az yer ayrılırdı – P.M.). Qəzetin fəaliyyəti dövründə (1941-1946) onun baş redaktorları Mirza İbrahimov, Həsən Şahgəldiyev və Rza Quliyev olmuşlar. "Vətən yolunda" qəzetində dərc olunan materiallar da ikiyə parçalanmış xalqın mənaəviyyatı, mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı küll halında verilir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, 1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli ruhun oyanması, milli özünə-dor-kin bədii inkişafı "Vətən yolunda" qəzeti ilə bağlı olmuşdur.

1905-1911-ci illərdə Məşrutə hərəkatı, 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani üs-yanı zamanı nəşr olunan mətbuat və ədəbiyyatda ədəbi-bədii publisistik yazılar az deyildi. Lakin

çap olunan nəzm və nəsr nümunələrində vətənpərvərlik və milli təəssübkeşlik hissləri 40-ci illərdəki kimi qabarıq və güclü deyildi. O illərdə "Vətən yolunda" qəzetinin səhifələrində ikiye bölünmüş xalqın faciəsini, dərđini, hiss və duyğularını əks etdirən "parçalanmış vətən həsrəti", "aynılıq" mövzusu yaranırdı.

Xatırladaq ki, uzun illər (xüsusilə 1920-ci illərdən sonra) hər iki tayda – sovetlər birliyinə bolşevik, İranda şah rejimi tərəfindən "ikiyə bölünmüş Azərbaycan məsələsi" mövzusu yasaq olunmuşdu. 1941-ci ildən etibarən sonralar hər iki tayda ikiye bölünmüş xalqın faciəsini: "aynılıq, həsrət" motivlərinin ədəbiyyata gətirilməsinin bünövrəsi ilk dəfə "Vətən yolunda" qəzetinin və "Azərbaycan" jurnalının səhifələrində qoyulmuşdur.

Azərbaycanda ictimai həyatın demokratikləşməsi burada şəraitin dəyişməsi ilə müşahidə olunurdu. Belə bir şəraitdə yerli vətənpərvər demokratik və milli ziyalıların nümayəndələri "Azərbaycan" cəmiyyətində birləşməyi qərara aldılar. Azərbaycanın demokratik nailiyyətlərinin bərpa olunması, azərbaycanlıların milli hüquqlarının təmin edilməsi, dil və mədəniyyətin dirçəlişi məsələsi Azərbaycan Cəmiyyətinin öndə duran vəzifələrindən idi. Qəzet 1941-ci il noyabrın 1-dən Əli Şəbüstəri və İsmayıl Şəmsinin redaktorluğu ilə nəşr olunmağa başlayıb. "Azərbaycan" cəmiyyətinin orqanı olan bu qəzet ilk sayındakı baş məqalədə utacaq yol və fəaliyyəti haqqında yazırdı: "Azərbaycan"ın seçdiyi yol, mövcud vəziyyətinin, əfkəri ümumünün, habelə xalqın gündəlik ehtiyaclarının aynasına çevrilərək ictimai şüuru istiqamətləndirmək, onu işıqlandırmalıdır" [7, s.89].

Qəzet orqanı olduğu Azərbaycan Demokrat partiyasının məqsəd və məramını sadə Azərbaycan dilində xalqa çatdırırdı.

O illərdə "Vətən yolunda" və "Azərbaycan" qəzetlərində folklorun toplanıb öyrənilməsi geniş yayılmışdı. Uzun illər ana dilində təhsildən, mətbuatdan, kitab oxumaqdan məhrum olan azərbaycanlılar bəlkə də yalnız folklorun hesabına öz milli varlıqlarını qoruya bilmişdilər.

"Azərbaycan" qəzetində müntəzəm olaraq xalqın tarixi qəhrəmanlıq səhifələrindən, klassik ədəbi nümunələrdən çəkdəqəş şairlərin əsərlərindən parçalar verilir. "Qəzet səhifələrində ilk şəirləri görən Əli Fıtrat, Hilal Nasiri, Mir Mehdi Etimad və başqalarının təşəbbüsləri nəticəsində ana dilində yazanların sayı artır, mətbuat aləminə yeni qüvvələr gəlirdi" [7, s.89]. "Azərbaycan" qəzeti ən yaxşı yazıçı və jurnalistləri öz ətrafında birləşdirə bilməmişdi. Bunlardan Firudin İbrahimi, M. Turabi, H. Xoşqərib, İsmayıl Şəms, Q. Qəhrəmanzadə, Abbas Pənəhi, Əhməd Musəvi və b. göstərmək olar. "Azərbaycan" qəzetində ən möhkəm və məzmunlu, dolğun məqalələr Pişavərinin qələməsi ilə yazılmışdır.

1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda S.C. Pişavərinin rəhbərliyi ilə Milli Demokratik Hökumət quruldu. Məhz həmin hökumət İranın daxilində Azərbaycanın milli muxtariyyət hüququnu bərpa edərək azərbaycanlıların öz ana dilində danışmaları, yazıb-oxumaları üçün şərait yaratdı. O illərdə ayrı-ayrı ədəbi-mədəni və siyasi cəmiyyətlərin birliklərinin öz mətbu orqanları mövcud idi. Təbrizdə Azərbaycan milli məclisinin orqanı olan "Azad millət", Azərbaycan həmkarlar ittifaqının "Qələbə", Azərbaycan Demokrat təşkilatının "Cavanlar", bunlardan başqa "Yeni Şərq", "Fəryad", "Xəvər no", "Təbriz", "Şahin", "Əxtərə-şimal", "Vətən yolunda", "Azərbaycan ulduzu", "Azərbaycan", "Şəfaq", "Demokrat", "Yumruq", "Ədəbiyyat səhifəsi", Ərdəbildə "Cövdat", "Yumruq", Urmiyada "Qızıl əsgər", Zəncanda "Azər", Miyanada "Vətən" adlı qəzet və jurnallar çap olunurdu [7, s.8].

Azərbaycan yazıçı və şairlər cəmiyyətinin "Günəş", Maarif idarəsinin "Maarif" kimi mətbu orqanları fəaliyyət göstərirdi. Bu nəşriyyatların təsisçi və redaktorları dövrün tanınmış ziyalıları idi. "Qələbə" qəzetinin redaktoru sonralar hər iki tayda repressiyaya məruz qalmış görkəmli şair Məhəmməd Biriya, "Azərbaycan ulduzu" qəzetinin redaktoru isə tanınmış ictimai xadim Hilal Nasiri idi.

1978-1979-cu illər İran İnkilabından sonra İran dövlət konstitusiyasında öz əksini tapan – ölkədə yaşayan bütün xalqların, eləcə də azərbaycanlıların ana dilində ibtidai təhsil almaq, mətbu orqanları çıxarmaq, kitab nəşr etmək kimi hüquqlara malik olduğunu göstərən maddələr qəbul olunmuşdu.

1978-1979-cu illər İran İnkilabından sonra Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitində xüsusi bir canlanma başlandı. 40-dən artıq anadilli mətbuat orqanlarının nəşri Tehranda və Təbrizdə müxtəlif ədəbi birliklərin fəaliyyətə başlaması ədəbi prosesin təşkilatlanmasına, ədəbi qüvvələrin istiqamətlənməsinə, bədii əsərlərin oxuculara çatdırılmasına ciddi təsir göstərdi. İran İslam Respublikasının 1979-cu ilin dekabrında qəbul edilmiş qanunun 15-ci maddəsində yerli və qovmi dillərin (etnik) kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuatda işlənməsinə, məktəbdə isə milli ədəbiyyatın tədrisinə icazə verildi. Əsas qanunun 19-cu maddəsində isə ölkədə müxtəlif millətlərin, xalqların yaşaması dolayısı ilə olsa da etiraf edildi.

Qanunda nəzərdə tutulanlar hamısı dərhal reallaşmasa da, Azərbaycan dili tədris sahəsində heç cür yol tapa bilməyə dəmədən həyatda bir sıra nailiyyətlər nəzərə çarpırdı.

İnkilabın qələbəsindən az sonra Xomeyninin Təbriz nümayəndəsi Ayatolla Mişkini özü: "Bu nə türkiyədir ki, radio-televiziyon danışıq, yarısından çoxu farsdır", – deyərək Azərbaycan dilinin səllaşdırılmasını vacib sayırdı. Azərbaycan türkcəsi radioda artıq sərbəst işlədilməyə başlayır. Lakin, təəssüf ki, bu günə qədər İranda ana dilində təhsil almaq, qəzet, kitab oxumaq kimi, ən adi insan hüquqları pozulur. 1978-1979-cu illər İran İnkilabı Cənubi Azərbaycanda milli mətbuatın dirçəlişi üçün zəmin yaratdı. Xüsusən, İnkilabın ilk illərində Azərbaycan dilində onlarca jurnal və qəzet nəşrə başladı. Lakin bunların çoxunun ömrü qısa oldu. Sonuncu İnkilab da Cənubda yaşayan böyük bir xalqın milli-mənəvi ehtiyaclarına məlhəm olmadı.

1978-1979-cu illər İnkilabı İranda azərbaycandilli mədəniyyətin, mətbuatın, ədəbiyyatın inkişafı üçün nisbi zəmin yaratsa da, 1982-ci ildə nəşr olunan anadilli mətbuat orqanlarının, "Varlıq" istisna olmaqla hamısı bağlandı.

Hələ XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda maarif sahəsində gözəl bir ənənənin əsası qoyulmuşdu. Məktəb və mədrəsələrdə nəşriyyə və mətbu nümunələri çap olunurdu. 1893-cü ildə Təbrizin "Müzəffəriyyə" mədrəsəsində "Nasiri" adlı qəzet nəşr olunurdu. Bir çox üstün keyfiyyətləri ilə seçilən bu qəzetin redaktoru "Müzəffəriyyə" məktəbinin müdiri idi. İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin əsasını qoymuş M.H. Rüşdiyyənin ardıcılı yeni məktəblər təsis etdirdilər. Onlar eyni zamanda bu məktəblərdə kitab, qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər. Çox zaman bu işə mədrəsə və məktəblərin öyrənci və tələbələri də həvəslə qoşulurdular. 1907-ci ildə Təbrizdə işıq üzü gəran "Ümid" qəzeti Loğmaniyə mədrəsəsinin tələbələri tərəfindən hazırlanmışdı. Bu ənənə bu gün də davam edir. Cənubi azərbaycanlıların təhsil aldıkları elm ocaqlarında qəzet və jurnallar dərc edilir. Bu, təbii ki, daxili ehtiyacdən irəli gəlir. İranda bir çox iri şəhərlərdə, əsasən tibb və texniki sahələr üzrə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr ana dilində mətbu orqanlarını çıxarmaqla bir növ mənəvi ehtiyaclarını ödəyirlər. Bununla onlar fars dilinin mütləq üstünlüyünü aradan qaldırır, ana dilində yazıb-oxumağı, nəinki mümkün, həmçinin üstün və zəruri olduğunu açıb göstərməyə çalışırlar. Bu mətbu orqanlarda çox zaman milli kimlik və milli mədəniyyətlə bağlı bilgi və örnəklərə geniş yer verilir. Cənub mətbuatı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, öz səhifələrində fars dilində məqalə və materiallar dərc etməklə, Azərbaycan xalqının milli varlığını, mədəniyyətini, zəngin tarix və ədəbiyyatını həm farsdilli, həm də İranın digər qeyri-azərbaycanlı xalqları arasında təbliğ edirlər.

Bu qəzetlərin tez-tez qapanmasının səbəbləri əvvəl maddi vəsait və maddi texniki imkanların məhdudluğu ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən öz səhifələrində milli-siyasi və milli-ictimai problemlərin məskin şəkildə qoyulması, siyasi tələblərlə, şüarlarla çıxış etməsi, bir sözlə radikal milli-siyasi məzmun və xarakter kəsb etməsi ilə bağlı olur.

Lakin bu məsələlərdən bir qədər yan keçib bütün problemləri əsasən milli formada şərh etməyə çalışan mətbu orqanlar özlərini yaşada bilir. Çox hallarda primitiv və kortəbii xarakter daşımalarına, Azərbaycan ədəbi di üslubuna riayət olunmamasına, fars təhsilinin və təfəkkür tərzinin təsiri altında olub fikirlərini çox halda dolacaq şəkildə ifadə olunmasına baxmayaraq, bu mətbu orqanları mütərəqqi və demokratik əhvali-ruhiyyəli olmaları ilə seçilir. Göstərilən noqşan və qüsurlar isə obyektiv səbəblərdir; Cənubdakı azərbaycanlıların İranda öz doğma dilində təhsil almaq, yazıb-oxumaq, ciddi mütləq etməklə, rəsmi yerlərdə danışmaq və s. imkanlara malik olmaması ilə

bağlıdır. Son nəticədə isə iki faktor özünü daim qabarıq göstərir: milli kimlik axtarışı və dil problemi.

Tək Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İran boyu ali təhsil ocaqlarında bu yaxınlardak tələbələrə köməyi ilə onlarla dərzi və qəzetlər nəşr olunub. Məsələn, "Kimlik" qəzeti Sənəndac şəhərinin türkdilli tələbələri tərəfindən, "Çiçək" dərgisi, Tehranın Tibb Universiteti, "Səs" qəzeti isə Zəncan universiteti tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilirdi.

Daşdıqları adları kimi sabaha, gələcəyə ümid hissələri ilə dolu olan və tələbə gənclərin yeni fikir, arzu, istəklərini öz səhifələrində əks etdirən bu mətbu orqanlar bütün İran boyu səpələnmişdi: Tehranda "Çiçək", "Dilşad", "Ərdəm", "İşıq", Təbrizdə "Səhər", "Araz", "Yurd", İsfahanda "Məzun", "Səhənd", "Dan ulduzu", Qəzvinə "Araz" və s. Bundan başqa internet şəbəkəsində belə mətbu nümunələrinin müxtəlif variantları mövcuddur.

Nəticə / Conclusion

Görkəmli İran yazıçısı Cəlal Əli Əhmədinin hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində söylədiyi bir haqiqətə razılaşmamaq mümkün deyil. O yazırdı ki, Cənubi Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğmuşdur. O qeyd edirdi ki, mədəniyyətin, təhsilin, mətbuatın və kitab nəşrinin hələ yayılmadığı dövrdə İranda dil müxtəlifliyi elə bir problem doğurmurdu. 1920-ci illərin əvvəllərində Tehran hökuməti bütün ölkədə əhalinin birdilli olmasına çalışdı.... Bütün səyini nəinki türk dilini məhdudlaşdırmağa, hətta onu məhv etməyə yönəltdi [4, s.56]. Uzaqgörənliklə söylənilən fikir bu gün də qüvvədədir. Çağdaş dövrdə mərkəzi hökumətlə Cənubi Azərbaycan arasında baş verən bütün ixtilafın kökündə əsasən dil məsələsi durur.

Əsrlər boyu İranın möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə canını belə əsirgəməyən Azərbaycan türkləri bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük siyasi, mədəni əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat / References

1. Adamiyyət F. Fikri azadi və müqəddiməyə-İran. Tehran, 1340, (farsca).
2. Axundov N. Azərbaycan satirik jurnalları. Bakı, 1998.
3. Həsənlı C. Güney Azərbaycan, Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Bakı, 1998.
4. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. (XIX-XXI yüzilliklər). Bakı, 2009.
5. Rəsulzadə M. Seçilmiş əsərləri. (Kitabı çapa hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi prof. Ş.Hüseynov) 2005.
6. Sərdarniya Səməd. (1360), Tarihe ruznəməha ve mecəlləhayə Azərbaycan, I c., yersiz, (farsca).
7. Vilayı M.P. (1963), Cənubi Azərbaycanda Milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi (1945-1946), Bakı.

Роль прессы в защите родного языка и литературы

Парвана Мамедли

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан.

E-mail: mamedlli_ph@yahoo.com

Резюме. В течение многих десятилетий публикации, принадлежащие различным политико-идеологическим, национально-культурным движениям, интеллектуалам, а также другим

средствам массовой информации, осознавали, что единственным объединяющим фактором являются проблемы родного языка, национальной культуры и национальной самобытности, и зная, что путь к национальному самосознанию проходит через национальное просвещение, они уделяли больше внимания этой области. Азербайджанские турки, которые веками играли ключевую роль в укреплении и развитии Ирана, до сих пор неустанно борются за свои права. Таким образом, только небольшое количество примеров каждой прессы, опубликованной с трудностями, имеет большое политическое и культурное значение. В этой статье рассматривается 200-летняя история южноазербайджанской прессы, освещаются и анализируются наиболее важные аспекты ее богатого исторического наследия.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, пресса, родной язык, литературные образцы, ассимиляция